

Dr. sc. Franjo KOŽUL, Pravni fakultet, Mostar

POVIJESNI NOVUM RATA I RATOVANJA U BOSNI I HERCEGOVINI

(mržnja je rušilačka energija rata)

Čuvene mitološke priče iz antičke kulture o svemoći *deus ex machina* i njezinoj moći da uz božju pomoć može rasplitati sve *dramske* zaplete za koje nitko drugi nije mogao naći rješenje, kao da pričaju upravo o zapletu drame u našem povijesnom prostoru, o našoj suvremenoj zbilji. Tek da malo uzletimo, u stilu Sizifa, sunovratno se vraćamo na sami početak do dna. Sada smo stigli do nulte točke! Nemamo identiteta osobnog (bez osobnih dokumenata), nemamo skupnog identiteta, jer nismo ni nacija ni narod, pa ni pleme, nego puki *entitet*, dakle bića koja samo postoje bez antropoloških, kulturoloških i povijesnih obilježja. Na razini općosti, također, nemamo identiteta jer nemamo službeno ime *države* s nužnim atributima državnosti, pa čak ni njezinog službenog imena. Bez grba, stijega, bez svečane pjesme (himne), bez zajedničke valute, a što je začuđujuće da smo uopće stvorili državni okvir u modernom smislu, jer nemamo Ustava, odnosno *temeljnog* dokumenta za pravno utemeljenje države na njegovim načelima. Ovo je vrijeme Daytona! Daytonski *sporazum* je zamijenio sve drugo iz povijesti, tradicije i kulture. "Sporazum" iz Daytona ima snagu Biblije, Kurana ili Evanđelja. To je naša jedina svjetlost u povijesnom sumraku i tami. Svi *prisežu* stavljajući ruku na *sporazum* kao, u tradiciji, na Bibliju, ali isto tako, po tradiciji, *himbeno* zakletve krše i obećanja ne izvršavaju. Sve ovdje počinje s pozivom na Dayton kao u biblijskoj tradiciji *aleluja*, ali se time i sve svršava. Proslavljamo povijesni dokument kojim smo denominirani kao *entiteti* ili čak i poluentiteti ili jednostanična bića, kao epohalno dostignuće. Nacije i narodi, stari tisuću ljeta, nestali su iz retorike ili kolokvijalnih komunikacija, pa i iz službene uporabe.

I država nam je "bezimena": Bosna i Hercegovina je, jednostavno, bez ijednog atributa. Nije carevina, ni kraljevina ili ustavna monarhija, a posebno začuđuje da u trećem mileniju nije ni *republika*. Nije okupirana, ali ni suverena, nije *vazalna*, a niti unijom uvezana, tvrdi se da nije ni *protektorat* niti *kondominij*! Na nižim razinama političke piramide također je sve zamijenjeno iz naše lingvističke kulture i denominirano stranim izričajima i stvoreni su uvjeti za cvjetanje centrifugalnih sila. Tekuće *burleske* u parlamentima i rat do usijanja preko mas-medija upravo upućuju na zaključak da je stanje rata samo izmijenilo žestinu jer nije u uporabi manifestno "oganj i mač". No i to je sve istrošena "municija" i spoznatljive metode održavanja

status quo i očuvanje političkih pozicija. *Triumvirat* nikada i nigdje nije zaživio i u začetku ga praksa odbija. Tako se, po načelu *circulus vitiosus*, sve vrti u bolesti *entropije*, sve se okreće ukrug kao *kotač* zapao u duboko blato.

Na međunarodnom planu, po tradiciji dugoj kao vječnost, uvijek se o nama odlučivalo negdje, u nekoj povijesnoj lokaciji, nekom urbanom mjestu, po čemu i spoznajemo ili učimo našu "zajedničku" historiju. Ništa nema u nizu uzroka i posljedica, nema povijesnih činjenica što život znače, a da su djelo našeg napora ili proizvod naše političke kulture. Našu povijest su trajno pisali drugi kao dio njihove povijesti ili ona (povijest) nije uopće pisana. Čitavo povijesno pamćenje odnosi se na *vjeru* i historiju konfesija, a ne naroda ili nacija (entiteta). Ni najnoviji pokušaji da se na svjetlo povijesne pozornice izvedu činjenice koje bi imale snagu argumenta nisu ništa drugo do priča o konfesiji, a ne o naciji. Premda daleke, mi znamo sve odluke od Karlovačkog mira 1699. preko Požarevačkog, Svištovskog, Sanstefanskog, Berlinskog, do Versajskog i Teherana i Jalte! Na svim ovim i drugim međunarodnim skupovima Bosna i Hercegovina je bila predmet razmatranja, ali ništa, bar na bolje, nije se mijenjalo. Mijenjali su se imperiji, okupacije i aneksije do negacija i raspačavanja Bosne i Hercegovine. Od vremena Rimskog Imperija nema presedana da se toliko rasprava na međunarodnoj razini vodilo o nekoj zemlji koliko je o Bosni i Hercegovini u posljednjih nekoliko godina. Skoro da i nema metropole ili poznatijeg lokaliteta na tlu Europe i Amerike gdje nije održan neki od skupova na kojima se tražio ključ razrješenja povijesnog *misterija* Bosne.

Kako nikada nismo autonomno odlučivali o svojoj sudbini, osim na ZAVNOBIH-u, već je postajalo sastavni dio naše političke kulture, ako ne i naša samosvijest, da vječno nešto "novo" čekamo! U posljednjih šest godina svaka tri mjeseca imamo "najavljivanje" spasa, kao u mitologiji. Istina, ovo je prvi put da i naši reprezentanti participiraju u funkciji povijesnih svjedoka i mogući krunski dokaz da nije nametanje strane volje i diktat moćnih i odlučujućih. Zanimljivo je da je svaka nacionalna vodeća skupina, sudionik u spomenutim skupovima, nakon povratka imala svoju interpretaciju dokumenata i odluka, a najčešće u primjeni odbacivala ili projicirala na praksu prema svojem kroju i interesu. Tako se, dakle, ovdje na tlu Bosne i Hercegovine vode silne rasprave, dakako uz pomoć donatora i skrbnika, o pravima čovjeka, o ustavnom položaju, o slobodi kretanja, o imperativu povratka prognanih i izbjeglih, o anticivilizacijskim ponašanjima, korupciji, pronevjeri, terorizmu itd. Međutim, ni za jedan takav čin nema uporišta u političkom ustroju, jer je čitav pravni sustav još uvijek uokviren u ustroj *ratnog* prava, što i nije pravo u etimološkom ili normativnom smislu. To su imperativne norme, proizvod ratne nužde ili čisti voluntarizam vođa, doktrinarno "diskrecijsko" pravo. Navodno smo čekali odluke iz Sintre, a odmah zatim iz Bona (Petersburga) i pogotovo čekali misiju *mesije* iz Amerike. Što sada čekati? Ostala nam je jedino *deus ex machina*! Očito nitko neće izvana preuzeti ulogu božje *machine*! Bit će to očito naš *posao*! Uostalom, to smo posve jasno, i bez diplomatske mimikrije, čuli nedavno s autoritativnog mjesta. Do konačnog raspleta ostaje mnogo toga uraditi. Stare, istrošene *ideje*, doktrinarni koncepti, stereotipna rješenja evidentno nisu primjenjivi na našu stvarnost. Ovdje još nije odgovoreno ni na jedno ključno pitanje osim, naravno, do razine ideologije i politikantstva. Ovdje se dogodio slučaj

izvan *standarda* i oblika ratovanja, a što se dogodilo? Svaka strana ima svoj odgovor, što je razumljivo, ali se time ne rješava problem. Nemamo još uvijek validnog odgovora na elementarno pitanje: O kakvom ratu je riječ, gdje su uzroci, bliži i daljnji i najdalji, takvom posumračenom činu?

Isto tako je golemo pitanje što je bila pogonska energija ratovanja i pokretanja snaga na takav zloćudan način i koji su motivacijski energensi *ratnika* da se tako okrutno, demonski ponašaju. Dakle, u čemu je bit rata?

II. Teze i doktrine

Naravno, nije u pitanju kako pronaći teorijsku definiciju *rata* ili pogođenu doktrinarnu ideološku supstancu. Za teoretičare, filozofe i stratege bit će vremena da istražuju i uopćavaju realnu sadržinu ratne prakse. Ovdje se pitanje postavlja na drugi način. Naime, već je do sada dato izobilje objašnjenja, konstatacija, definicija i standardnih shema, a pogotovu je licitirano bezbroj političkih i ideoloških tvrdnji, ali, na žalost, niti jedna konstatacija do sada nije našla potvrdu u društvenoj misli, a pogotovu u političkoj praksi. Zbog metodoloških razloga naznačit ćemo samo one tvrdnje koje se najučestalije mogu čuti i pročitati.

Prvo, svakako je najpoznatija tvrdnja i *teza* da je u pitanju klasična agresija. Dakle, per definitione, napadnuta je, pravno priznata od međunarodne zajednice, država od strane druge države. Naizgled prihvatljivo objašnjenje i prijamčiva *teza*. To je osobito bila zavodljiva ideološka doktrina u samom početku, kada su horde korpusa marširale s Istoka na Zapad, ali neprihvatljiva za one koji će doći na red, one koji su tvrdili da to "nije njihov rat", jer je napadnut samo dio uz granicu s Hrvatskom a ne čitava zemlja. Tek kasnije će se učvrstiti *teze* o agresiji, jer samo tako je bilo moguće *animirati* međunarodnu javnost da pritekne u pomoć žrtvi agresije, ali isto tako da se zna tko će platiti ratne "troškove i štete". Međutim, s vremenom se i ova najkonzistentnija *teza* ne dovodi u pitanje.

Naime, tvrdi se da je Bosna i Hercegovina u vrijeme početka rata bila pravno oblikovana i konstituirana država, te priznanjem OUN postala međunarodni subjekt. Dakle, ukinut je njezin raniji status federalne jedinice Socijalističke Samoupravnice Federalne Jugoslavije. Međutim, samo jedini čin priznanja ne znači i utemeljenje države sa svim atributima države kao pravnog subjekta. Država mora imati teritorijalni okvir kojeg apsolutno kontrolira, na kome ima suverenitet i monopol nasilja, zatim svoj pravni ustroj prihvaćen od konstitutivnih dijelova. U bosanskohercegovačkom slučaju država je *napadnuta* najprije *iznutra* i da nije u pitanju etničko - nacionalna podijeljenost, bio bi to opet per definitione klasični *građanski rat* ili državni *udar*, odnosno *puč*. Iskustveno i prema historijskim izvorima, *agresivni* ratovi su uvijek imali primarni cilj osvajanje *teritorija* protivnika, napadnutog, a pokoravanje i okupacija naroda se podrazumijevalo. Po vanjskim obilježjima i manifestacijama, *tezu* bismo mogli prihvatiti za sami *početak* rata, za ono vrijeme kada su, pored paravojnih, iz redova regularne armije *korpusi* umarširali u teritorij druge, tada još uvijek *federalne* jedinice. Tvrdnja ili argument da je napadnuta suverena i međunarodno priznata država od druge također je prihvatljiva, ali *uvjetno*. Bosna i

Hercegovina je priznata kao međunarodni subjekt, ali to još uvijek nije bila država s *atribucijama* suverenosti, jer za suverenost postoji čitava lista *postulata* nužnih da bi se zajednica mogla definirati kao država. Osim povijesnog okvira i međunarodnog priznanja sve do referenduma Bosna i Hercegovina nije imala obilježje suverene države i međunarodnog subjekta. Kasnije će se posve jasno *očitovati* da nije bilo čisto osvajanje teritorija, niti "okupacija druge autonomne i suverene države". No o tome kasnije.

Druga teza, također učestalo spominjana, jest da je *rat* u BiH zapravo *građanski rat*. Također, prema vanjskim manifestacijama, stihijnim metodama, na malim lokacijama, zamršenim stanjima i teško spoznatljivim razlikama protivnika. Sve bi to moglo asocirati na formu građanskog rata. Međutim, ako se imaju na umu *stereotipi*, onda ni ta *teza* nije utemeljena i teško da bi izdržala teorijsku kritiku i bila dovoljno elaborirana činjenicama iz prakse. Prije svega, *građanski* ratovi su ratovi *stališa* ili klasa, a u bosanskohercegovačkom slučaju nitko nije uopće spominjao klasnostališki problem. Motivi u građanskom ratu su primarno *materijalno* gospodarstveni i promjena ekonomskih statusa socijalnih skupina, a u našem slučaju također o takvim radikalnim promjenama nije bilo ni govora. U našem slučaju nije bila u pitanju borba za vlast, što, također, može biti motiv ratovanja, posebice u vrijeme državnih udara ili vojnih pučeva. Ideolozi rata ovdje su već imali *vlast* i aktivno je vršili. Ulaskom u rat, prirodno su se morali izložiti riziku da je izgube. Dakle, nije bila u pitanju promjena političkog ustroja i sustava vladanja. Ovdje se protivnici nisu raspoznavali po "dugim i kratkim hlačama", kao plemići i *sankeloti* (sansculotte) u vrijeme slavne Revolucije u Francuskoj. Nisu prema boji cipela, kao u Mađarskoj 1956. ili u Rumunjskoj prema "kožnim kaputima" u vrijeme rušenja Nikolaja Čaušeskog (Nikolae Ceaucescu), a niti po bojama zastava i znakova na kapama kao boljševici i eseri (crveni - bijeli). Premda se uveliko govori o križarskom *srazu*, protivnici u ratu u Bosni i Hercegovini nisu, po uzoru na križare, imali nikakvih *vjerskih* simbola na desnom ramenu kao što su ih imali križari u svojim pohodima na "oslobađanje svetih mjesta". Dakle, gledano teorijski, teško je naći uzor u povijesti i sličnu ratnu situaciju da bismo prema tom standardnom određenju definirali svekoliku zamršenu zbilju našeg rata.

Treća teza odnosi se na tradiciju *europske* političke misli. Naime, kod jednih se trajno usidrilo mišljenje da je Balkan *katena mundi*, samo središte svijeta i da je prostor između Srednje Europe i Male Azije, Jugoistok, trajni *izazov*, najzanimljiviji strateški, geografski i komunikacijski dio svijeta. Zbog toga stoji tvrdnja da je tu uvijek moguće izazvati *sukob* različitog intenziteta i opsega. Dakako, za druge je riječ o *loncu za taljenje* i miksanju svega što se kao prateća pojava ili nusproizvod rađa u Europi. Ukrštava se sve što postoji u razlikama, te je i *rat* u Bosni i Hercegovini *refleksija* novonastalog stanja na balkanskom prostoru nakon raspada SSSR-a, a pogotovo nakon što je dekomponirana ex Jugoslavija (SFRJ). Prema ovoj *tezi*, Bosna i Hercegovina nije mogla preživjeti odlazak ex Jugoslavije (SFRJ) u historiju, a uz to još i tako goleme promjene na jugoistoku Europe. Ako se svemu doda i činjenica da na Balkanu skoro da i nema ništa do kraja raščišćeno među državama koje se nabrajaju kada se komponira sam pojam, problem postaje još složeniji. U odnosima Turska - Grčka, Turska - Bugarska, Bugarska - Makedonija, Grčka - Albanija, a pogotovu Srbija i sve četiri strane (Albanija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija), te

Makedonija - Albanija itd, ništa nije riješeno; prije svega, državne granice i položaj manjina na način kako se oblikovala i konsolidirala suvremena Europa.

U retorici i političkim procjenama spominje se i mogućnost da je rat u BiH posljedica međunarodne zavjere. Ovu tezu zagovaraju uglavnom oni koji se brane od proglašenja da su agresori. Naime, uglavnom se istupa s tvrdnjom da velike sile u Europi imaju koncentrirane *interese* na Balkanu (Jugoistoku) od posebnog značenja, te da je i sam *rat* u Bosni i Hercegovini u funkciji njihovih interesa, a ne problem međudržavnog i međuetničkog sukoba Srba, Hrvata i Bošnjaka. Istina, mnogi diplomati i političari, odnosno državnici ne skrivaju svoju zainteresiranost za jugoistok Europe, čak ga proglašuju svojim nacionalnim interesom prvog reda. Naravno, u taj blok stavova i interesa uklapa se i strategijska koncepcija i globalna doktrina o mogućem predstojećem *sukobu civilizacija*. Jako je zanimljivo da se Jugoistok, te time i Bosna i Hercegovina, i u toj *globalnoj* strategiji nalazi u samom središtu i na taj način dovodi u vezu s minulim ratnim događanjima. U elaboraciji ove teze, razumljivo, spominju se i posljedice raspada blokova, rušenje Berlinskog zida, zatim teorija o kraju ideologije, te sami čin ukidanja podjela svijeta na *dva* svjetska sustava - Istok i Zapad. Da bi se smanjila tenzija, otklonila moguća opasnost i golemi rizik zbog tako golemog potresa u svjetskim razmjerima, *rat* u Bosni i Hercegovini je imao funkciju *amortizera* ili ispusnog *ventila*. Sve su to retoričke priče i nagađanja, a nitko nije čvrst u uvjerenju da se tu skriva izravni *uzrok* tako monstruoznog čina, ali isto tako ima i previše indikatora koji govore da nisu sasvim "čiste ruke" sila i moćnika izvan nas samih.

Sada smo pred temeljnom zadaćom, pred odgovorom na pitanje koja je *teza* ili tvrdnja utemeljena i poduprta argumentima iz prakse, što bi je činilo *neoborivom*.

III. Historijske specifičnosti rata

Prije nego što pokušamo odgovoriti na tako golemo pitanje, u elaboraciju ćemo uključiti još neke *novume* našeg *rata* koji govore o kakvom se *ratu* može govoriti.

Najprije, kao i uvijek, i ovaj *rat* su vodili ratnici *ruralnog* podrijetla, bez obzira na ideologe iza zavjesa. S obzirom na opće okolnosti, teško je pretpostaviti da je poljodjelnik imao na umu osvajanje tuđeg teritorija (okupaciju), pa i kada bi ga osvojio (privremeno), ne bi znao što od njega uraditi jer je susjedov. Njihovi su motivi i porivi bili drugi, mnogostruki i dalekosežniji. Tijekom povijesti, iskustveno se znade da ruralna struktura (seljaci) samo u ratovima ima realan *izgled* da promijeni svoj *status* najnižeg ranga, što je ustaljen milenijima i u svim sustavima. Taj motiv su imali *heloti* (polurobovi) u Sparti kao i rimski legionari, jednako kao i *križari* i akteri seljačkih ratova u Srednjem vijeku. Takav sustav motivacije imali su i *sankeloti*, a pogotovu je to bilo *javno* i transparentno istaknuto na zastavama *revolucionara* u svim socijalističkim "revolucijama".

U našem slučaju, akumulirana frustracija seljaka zbog nacionalnih i vjerskih tenzija našla je punu podudarnost interesa nacije i konfesije s njihovim interesima. U tom *ruhu* ratovalo se za naciju i vjeru, te na taj način tako objedinjena energija pretvarala u fanatizam. U takvom ratovanju je oprošteno sve, unaprijed, i na zemlji (čudoredno) i na nebu, jer se ratuje za svetinje, protiv onih drugih koji imaju druge

svoje bogove i sveta obilježja. Tako su se u "gomilama nesvjesnog" oslobodile akumulirane rušilačke energije i aktivirani nagoni najnižeg ranga. Mogućnost pljačke, otimanja i ratnog bogaćenja je jednokratni interes, jer su pitanja promjene statusa, promjene ruralnog za urbani habitus, izgled na sudjelovanje u vladanju i upravljanju, te socijalni *prestiz* pravi i dalekosežni *interes*. Kao i u čitavoj tradiciji klasičnih ratova, ruralni ratnik je bio u velikoj prednosti. To su, za razliku od sofisticiranih intelektualaca ili "svilene gospode", ljudi velike fizičke izdržljivosti, što za rat nije bez značenja, vješti u snalaženju u težim prirodnim okolnostima. Ruralni ratnici su u borbe ulazili s manje straha jer nisu bili svjesni veličine opasnosti, pogotovu lukavi u vođenju borbe. Poseban dodatni motiv je bio i ostao nastojanje da se identificira s *herojima* iz prošlosti, iz legendi, s polubogovima iz mitova i junačkih *epova*.

Gradski *lumpenproletarijat* (raja) imao je svoje *motive* za rat i činio je prirodnog saveznika seljaštvu. Međutim, ovaj *sloj* ukupnog korpusa ratnika je najprije imao na umu promjenu *ekonomskoga* položaja. Pljačka, krađa, otimanje na bezbroj načina, te brzo bogaćenje i profiterstvo uglavnom su se brže odvijali nego u agrarnim lokacijama ratovanja. Dakle, za gradski siromašni stališ *rat* je imao klasno - socijalne premise, dakakao uz one vjersko - nacionalne motive. Kriminalne radnje su bile veliki izazov i obećavajuća mogućnost radikalne promjene. Druge kategorije nisu imale takvih motiva niti unutarnjih pokretačkih energija. Oni su se po dijelili na one koji se kolebaju, "čekaju" i promatraju razvoj situacije. Veliki broj posebice intelektualaca, premda neorganizirano i javno, izjašnjavao se da to "nije njihov *rat*". Naravno, ne mali broj se odlučio na *fugu*. Dakle, iz takve posumračene i surove zbilje u bijegu su nalazili *spas*.

Kada su u pitanju *ratnici*, borci na sve *tri* strane, njihov *status* u miru bar zasad je sasvim specifičan kao, uostalom, i sve drugo vezano za ovaj rat. Naime, tijekom čitave historije *ratnicima* su pružana *obećanja* i izgledi na nagradu, dakako nakon pobjede. Heloti su postajali slobodni ljudi zbog zasluga u ratovima. Rimski legionari su postajali dobitkom imanja (zemlje) koloni i latifundisti. U čitavom Srednjem vijeku ratnici su nagrađivani promjenama statusa ili trajnim bonifikacijama i povlasticama. Najčešće se ratnička struktura nagrađivala kolonizacijom na zemlju pobijeđenih. U novijoj tradiciji boljševički i svi drugi komunistički sustavi su *ratnicima* pružali punu satisfakciju, ali ne i zemlju ili odlikovanja i nagrade, nego promjenu njihovih *statusa* iz temelja, radikalno, klasno - socijalno, politički i kulturološki. U tim "revolucijama" *selo* se preselilo u gradove i do kraja promijenilo urbanu kulturu življenja. Tako su se rađali "homo novus" i novi obiteljski *klanovi*.

Međutim, u našem slučaju opet je sve drukčije i teško da je ovu doktrinu rata i stanja nakon rata moguće porediti s nekim iskustvom, pa čak ni sa sličnim. I u tom segmentu se dogodilo *čudo*! Naime, samim faktom da nema *pobjednika* sve je postalo neobično. Ima se dojam da nitko nije mnogo ponosan što je bio *ratnik* ili ga okolina ne čini ponosnim, čak usprkos tradiciji, ni kod Srba. Nakon svih ratova, pogotovu kada su u pitanju *mali narodi*, *nakon pobjede ispredaju se mitovi i legende* do fantastike, pričaju se priče o junacima, zaslužnim akterima rata, ljudima spremnim da gube i sam život za "partiju", narod, za vjeru etc.

Koliko smo epskog prepričavanja, deseteračkog pjevanja i hvalospjeva slušali iz daleke i iz najnovije povijesti o ljudima nadnaravnih sposobnosti u ratovanju. Junaci, polubogovi, heroji kao iz mitoloških bajki su izdizani na pijedestal ljudskih ideala, oni su bili *uzori* generacijama, na njihovim primjerima su odgajani novi "ratnici". Od jednog "podviga" u ratu ili junačkog čina stvarana je obiteljska *loza*, građen obiteljski *imidž* i stjecan društveni prestiž, dakako i izgledi na povlastice i promocije svake vrste. To je bila dopunska, opojna energija ratnicima. U našem slučaju se dogodilo samo čudo! Ništa ili skoro *ništa* od te tradicije. Nema spomen obilježja koja bi služila povijesnom pamćenju i govorila o jednom vremenu. Nitko nije opjevan, čak ni tamo gdje su mitološke tradicije i legende bile glavni poticatelj akcija. Ima se dojam kao da se sve pokušava potisnuti i brzo zaboraviti kao ružan san. Isto tako, za razliku od čitave *tradicije*, ratnici, borci su "isplaćeni" u formi plaća nadničara, ravnopravno, jednako i jednokratno. I dok su po tradiciji, nakon ratova, sabirani rezultati, a pobjednici pisali historiju i biografije, te davali opise bitaka dokumentarno, krivotvoreno i umjetnički, u našem slučaju *ništa* ni od toga. Još se katkad spominju oni koji nisu živi, o živima skoro da i nema (javnog) govora. I još jedno čudo nad čudima! Dogodila se jedna posve velika povijesna novina, presedan u povijesti ratova. Naime, umjesto veteranskih nagrada, ratnici odlaze pred Međunarodni tribunal. Tako se stvara opća panična psihoza kod ratnika, jer umjesto da uđu u historiju, oni, potencijalno i stvarno, odlaze u Den Haag. Umjesto da budu nagrađeni za ratne podvige, moraju odgovarati za ratne zločine, umjesto *slave*, predstoji kazna. U tom latentnom stanju općeg *straha*, jer se ne zna tko sve treba ići pred Tribunal, nitko se previše ne eksponira, nema samohvale o ratnim podvizima, nema "šarenih laža" o junaštvu i ratovanju za "partiju", a javno mišljenje se povlači i *šuti*.

Sada je na djelu još jedna mučnina, također u historiji teško upamćena. Naime, sada treba živjeti s neprijateljem, a to je đavolski teško jer nema pobjednika da maše pobjedničkim simbolima, a ni pobijeđenih koji hodaju pognute glave, nema plijena, ali ni *reparacija*. Pobjednik je *treći*, sa strane, i on ubire i slavu i plijen pobjede. Arbitarno je sve riješeno za zelenim stolom, a ne na bojnopolju.

Tek se nakon uspostavljena *mira* do kraja otkriva *zabluda* nad zabludama, manifestno se očituje još jedna velika *iluzija* ideologa rata. Sve *atipične* pojave posljedica su te velike *obmane* i samoobmane. U *blok* specifičnosti ovdašnjeg rata spada i još jedna *novina*. U svim ratovima borbe su se vodile na *frontama*, frontalno postrojene vojske su vodile međusobno borbu. Rat u BiH je vođen svugdje i na svakom mjestu, u "koncentričnim krugovima". Svako naselje takoreći je imalo svoju "frontu". U historiji ratova protivnici su se *raspoznavali* po mnoštvu znakovlja, po odorama, simbolima, stijegovima i oružju. U velikim ratovima posebice su se raspoznavali po antropološkim (rasnim) obilježjima (bojama). Raspoznavanje je svakako najjednostavnije prema *jezicima*. Međutim, u našem slučaju, od tog znakovlja ništa nije bilo primjenjivo, sve je bilo drukčije i različito od iskustva i ratne tradicije. Čitav taj "arsenal" raspoznavanja bio je neupotrebljiv jer su protivnici (neprijatelji) bili po svim obilježjima jednaki ili posve slični.

Nakon ovih opservacija i skice specifičnosti rata i ratovanja u bh. ratu, dolazimo do glavnog i teškog zadatka. Naime, u tezama, tvrdnjama i doktrinarnim naznakama

koje smo naznačili i raščlanili neko je zrno istine, bar kada se radi o formi rata i ratovanja. Međutim, teško bi se bilo opredijeliti za neku od njih jer upravo one ne sadrže svekoliki *novus* (novom) ovog okrutnog sukoba. Da bismo izveli krajnji zaključak o kakvom ratu i ratovanju se radi, pustimo činjenicama da same govore, neka *facta loquuntur* dobiju snagu argumenata.

Prvo, u Bosni i Hercegovini se nije ratovalo samo da bi se neka država osvajala i narod okupirao, nego i da bi se *ubijalo*, protjerivalo s domaćeg prostora, raseljavalo.

Drugo, u ovom ratu se razaralo bez *selekcije* i nije bila pošteđena ni sakralna ni materijalna kultura.

Treće, u ovom ludilu i kolektivnom bijesu nije bilo razlike između vojnika i civila, odraslog i djeteta, muškarca i žene, vjerskog dostojanstvenika i laika, obrazovanog i nepismenog. Nije činjena razlika između crkve, džamije i vojnih utvrda ili fortifikacija.

Četvrto, i dakako najvažnije, ovdje se nije ratovalo ni klasično ni konvencionalno nego *atipično*, bez presedana. Ovdje se, jednostavno, *ubijalo* i razaralo bez ostatka. Ubijanje ljudi i rušenje svih vjerskih i nacionalnih simbola zapravo je zastrašujuća činjenica da se u ovom ratu, o kojem govorimo, *ubijalo* primarno po kriteriju *imena i prezimena*. Sve monstrum metode ubijanja s odstojanja, odbiri, *etnička* famozna čišćenja, preseljavanje i raseljavanje sve je činjeno prema kriteriju *vjere i nacije*. U sumnjivim situacijama činjena su dopunska provjeravanja "i utvrđivan identitet prema križevima (krstovima)", vjerskim simbolima, sunećenjima i ritualima.

Iz svega nam se nameće zaključak: Ovo je sasvim atipičan povijesni novum u historiji rata i ratovanja. Naravno, po formi je moguće utvrditi i elemente agresivnog nasrta, zatim građanskog rata ili rata iznudenog izvana. No ovdje je riječ o supstancijalnom konceptu i globalnom strategijskom značenju i ciljevima rata! Nema sumnje da će akteri rata u Bosni i Hercegovini, kao i sam *rat*, ući u *povijest* kao *atipičan* i specifičan slučaj i moći će poslužiti kao primjer s negativnim predznakom, primjer koji govori kakvu tektonsku energiju može aktivirati kolektivna mržnja. Još je više začuđujuća *mržnja* čiju paradigmu čini povijesno pamćenje koje konzervira i čuva od zaborava svekolike mučnine i golgote iz duge historije. Mržnja, ovdje se pokazalo, može imati i drugu paradigmu, jer ovdje nije bilo želje za osvetom, revanšizmom zbog nedavnih poraza, nepravdi ili tlačenja.

Ući ćemo u opću ratnu i historiju pravne znanosti još po jednoj *novini*, ne samo za nas nego i za suvremene međunarodne odnose. Naime, utemeljen je *Međunarodni sud za ratne zločine*, koji se radikalno razlikuje od njegova *prauzora* (suda) koji je sudio naredbodavcima u vršenju fašističkih zločina. To je bio *sud* ad hoc, ali je ipak najavljivao mogućnost da uđe u praksu i postane trajan. No, to se nije dogodilo. Sud je završio svoj posao, osudio samo vodeće (u Nürnbergu) njemačke, a u Tokiju japanske nacističke vođe i prestao s djelovanjem.

Međunarodni tribunal u Haagu sada ima posve novu funkciju i konsolidira se kao trajna međunarodna institucija koja sudi zločincima u ratu, ali i sprečava sve eventualne zločine u budućim mogućim ratovima.

Međutim, ono što je za nas zanimljivo i od posebnog značenja jest činjenica da je i ovaj *eksperiment* izveden isključivo u Bosni i Hercegovini. Dakle, neće ovaj rat

ući u povijest samo zbog brutalnosti aktera rata nego i zbog odgovornosti za brutalno djelovanje u ratu. Zanimljivo je da su poslije Drugog svjetskog rata *ratovi* bili kontinuirana pojava. Dogodilo se desetinama sukoba različitog opsega i pod različitim ispričama. Osim ratova bilo je najbrutalnijih metoda ubijanja, mučenja, razaranja do istrebljenja, ali ta "novina" je pričekala naš slučaj kako bi poslužio opet eksperimentalno, jer da je bilo kazni za ranija zlodjela, pitanje je kako bi se akteri u našem slučaju ponašali.

Naravno, ovdje bi bilo nužno odgovoriti na jedno *kolokvijalno* pitanje. Naime, kao i u svakom sukobu među narodima, nakon završetka postavlja se pitanje *tko je počeo*?! Pretpostavljamo da nije sporno da su *Srbi* izveli "početni udarac" u velikoj, od povijesnog značenja za njih, *iluziji* da davno zamišljenu *ideju* i ostvare. Očito, nošeni "veličinom" ideje, *Srbi* već nekoliko puta upadaju u čeljusti i postaju žrtva *mita* i samoobmane. U toj megalomanskoj, bez utemeljenja, *ideji* su zapravo sagorjeli. Opijenost prvim uspjesima, a prve bitke nikad nisu jamčile *pobjedu*, od Aleksandra Velikog i Cezara do križara, Napoleona i Hitlera otvorila je proces na premisama iz daleke prošlosti, ne uzimajući u obzir da je čitav svijet doveden u međuzavisnost, po načelu spojnih posuda. Nisu uzimali u obzir da i *kepec* može biti veliki, ali samo u odnosu na bebu. Osim toga, očito da se zaboravlja da više nema "*blickrig*" osvajanja, jer ovo je vrijeme kada se više nitko ne miri s poniženjima koje osvajanja donose, nitko neće prihvatiti ropstvo okupacije, pa ni pod cijenu kolektivne *smrti*. Kao da se nije respektirala posve nova stvarnost, posebice u Europi, stvarnost u kojoj su se osamostalile sve male nacije i postale države. Osim toga, ovo je vrijeme kada se Europa preoblikovala u sasvim novi i suvremeni *model* konfederacije i to dostignuće neće izložiti riziku narušavanje lokalnim ratovima. Najzad, ima se dojam da je sve nastalo improvizirano, ne računajući na moć protivnika, nego isključivo na svoju uobraženu *moć* s obzirom na tadašnje stanje u ex Jugoslaviji, a pogotovu stanje u militarističkoj komponenti. Početi proces posumračenih metoda ratovanja dobrano im se osvetio naknadno. Vraćeno im je istom mjerom! No, to je tema za sebe i izlazi iz našeg okvira.

IV. Pokretačke sile rata

Nakon što smo elaborirali odgovor na *prvo* pitanje, te izveli zaključak o kakvom se ratu može govoriti i naznačili dostupne empirijske činjenice kao argumente za našu *tezu* da je u pitanju vjersko - etnički rat ili sukob, došli smo do drugog pitanja.

Koja je imaginarna sila imala moć *generatora* i *pokretača tektonske snage* ili, drukčije, dopunsko pitanje: koja je energija *izronila*, kao morska neman i preobličila se u razornu i rušilačku *silu* neslučenih dometa? Naravno, u odgovoru na ovo pitanje imamo na umu da je *rat* sam po sebi patološka pojava i da je njegov *supstancijalni* smisao rušenje. Pokušali smo pokazati kako se u ratu u Bosni i Hercegovini ne radi o stereotipnoj, tipičnoj pojavi rata, nego o pojavi sasvim novoj i nepoznatoj povijesnim izvorima. Osim toga, također smo skicirali listu mogućih motiva koji potiču na *rat* i ratovanje. Po primjeni metoda, intenzitetu brutalnosti prema protivniku, "zaboravu" svih etničkih normi ratnih pravila borbe, te načinu rušenja, očito se opet radi o

svojevrsnom povijesnom *čudu*! Za odgovorom na pitanje što je tako opojno, drogirajuće djelovalo na aktere rata da se ponašaju kako su se ponašali, moralo se krenuti dalje od *ideoloških* prosudaba i ratnih optužaba. Ne istražiti tu veliku *misteriju*, imalo bi za posljedicu moguće novo iznenađenje! Teze da je bitka za vladanjem, strast određenih slojeva za pljačkom, da je u pitanju *atavizam* "krvne osvete" i primjena načela "krvi i tla", dakako zadržano u zaostaloj svijesti i mentalitetu revanša i resantimana, mogu se braniti na mnogim primjerima i pojavnim oblicima. I fenomen *vjerske* mržnje ovdje nije tipičan kao što su bili tipični u vjerskim ratovima u Europi u XVI. Stoljeću. Ovdje nije vjera u raskolu, "rascijepljena" kao što je slučaj s protestantizmom, kalvinizmom i drugim dijelovima pocijepane Rimokatoličke vjere. Isto tako, nije ono što se događa u Irskoj, jer Irci su podijeljeni na katolike i protestante, ali su im etnički korijen i nacionalna identifikacija isti bez ostatka. Ovdje se stoljećima živi, ne usporedno nego *zajedno*, miksano i, izgledalo je, nedjeljivo.

Promišljajući i sabirajući informacije koje su bile u optjecaju ovih godina, krupno je pitanje gdje je se usidrila i pritajila takva razarajuća energija koja je, neslućenom brzinom, učinila ništavnim i pokazala da je sve bilo velika historijska zabluda. Na isti se način postavlja i pitanje kakve su inicijalne sile pokrenule *mržnju* iz metafizičke zamrznutosti u aktivno stanje u obličju *erupcije*. Zar je *virus* mržnje izdržao tako dugo u stanju uspavanosti i zar ima jaču izdržljivost od virusa *kuge* što u svome djelu opisuje Kami (Camus)?! Ispredali smo *sagu* o našem merhametluku, tolerantnosti i razumijevanju drugih i drukčijih, o našim mogućnostima suplementarnih obogaćenja u razlikama, a pogotovu o našem "čuvenom" "bratstvu i jedinstvu". Sve je to prekonoći raspršeno pred naletom "jahača (naše) apokalipse". Teško je promišljati o onome što nas razara do ništavila, teško se prisjećati na nešto što je kao prisjećanje na čudorednu smrt, ali je teško i izbjeći. Fenomen specifične i podmukle *mržnje* davno je opisao Ivo Andrić. U danima promišljanja i traženja nismo mogli izbjeći potrebu da se prisjetimo te Andrićeve *priče* i njezinog, reklo bi se, morbidnog sadržaja. Zapravo, teško se može naći neki drugi tektonski *energens* koji je tako zlokobno djelovao na ponašanje i djelovanje aktera *rata* kao *mržnja*. Inače, sada se na Zapadu sve više čuje *teza* da je "naslijeđena mržnja" pravi uzročnik naše tragedije. No nas ovdje zanima opisana *konfiguracija* mržnje, kako ju je opisao I. Andrić.

Kada smo u romantičarskoj fazi samoupravnog socijalizma čitali *Pismo iz 1920. godine*, s indignacijom smo odbijali poruke i pouke o posebnoj vrsti bosanske mržnje. Bili smo, bez ostatka, uvjereni da je *fabula* plod pjesničke mašte, da je riječ o nekom dalekom i nepoznatom duhovnom prostoru. Prihvaćajući Andrićevu priču o posebnosti mržnje bosanskog čovjeka (nema razlika po vjeri i etničkom podrijetlu), mržnji kakvu znanost ne poznaje, moramo pomisliti da prihvaćamo *genetski* determinizam ili, još gore, da idemo u *biologizam* i, najgore, u rasizam. Dakle, ovo štivo generacije iz minulih godina nisu prihvaćale, čak je teško bilo i doći do teksta *priče*, a pogotovo ga nije bilo u školskim programima, štivo je pomjereno u zonu ezoterije, dostupno samo upućenima. Nikada ni na koji način *Pismo* nije bilo predmet znanstvene ili stručne rasprave ili kritike, naravno, da ne bismo "uznemiravali javnost" i *idilu* "zajedništva". Sada nas zaprepasćuje, izaziva zgražanje, zapravo smo u stanju *šoka* zbog susreta s mržnjom koja uveliko asocira na *stigme* kakve nam je "nalijepio" veliki pripovjedač preko "glasnogovornika" *Lewenfelda*!

Što sada kazati o porukama i tvrdnjama sablasne "priče" Maxa Lewenfelda? Što kazati kada smo svjedoci da se mnogo toga manifestno i do kraja očitovalo tijekom rata, pa i u ovom "nedovršenom" miru? Zar nas mnoge manifestacije mržnje, u tekućoj zbilji, ne podsjećaju na Andrićeve konfiguracije i opise mržnje?!

Mržnja o kojoj govori Andrić, iako se očitovala u socijalnoj i političkoj zbilji, nije psihogenog soja; dakle, mržnja između subjekta i subjekta ili objekta i subjekta! Nije ni forma pražnjenja emotivnog naboja kao reakcija "stoglave gomile nesvjesnog" na tekuće pojave i događanja. Nije to ni iskrivljena slika stvarnosti kakvu bismo mogli raspoznati primjenom *camere obscurae*. Nije riječ ni o *ksenofobiji*, jer ovdje nitko nije stigao kao stranac na tuđe prostore, nismo međusobno nepoznati. Ovdasnja kultura i tradicija je više poznata kao *ksenonomija*, jer smo prema strancima gostoljubivi do servilnosti. Teza da je *vjerska* mržnja tinjala beskrajno dugo i da se iz "vječnog sna" probudio nacionalizam ima uporišta i u samoj praksi. Međutim, nije vjera, u našem duhovnom prostoru, *per se* generator i inspiracija mržnji. Ona je više bila čimbenik smanjivanja tenzija i napetosti i sve *tri* konfesije su ostale u svom prauzoru pola milenija. Nema naznaka da je ikada došlo do vjerskih sukoba na tlu Bosne. Međutim, nasiljem i silovanjem prigušeni oslobodilački *nacionalizam* ali i šovinizam pa i nacizam svom silinom su stupili na scenu. Ostvarivanje ciljeva nacionalizma uvelo je u igru sve konfesije. Prvi poticaji na sukob bili su slogani: "I Bog je Srbin", "Bog i Hrvati", "Alahu ekber", te "u svojoj vjeri na svojoj zemlji", dakle, konfesije su trebale biti u funkciji nacionalnih interesa! I supstanca. Mržnja je ovdje povijesni novum. Naime, riječ je o specifičnoj mržnji i to nije teško raspoznati. Riječ je o kolektivnoj mržnji, kako bi rekao Andrić, *endemskoj* bolesti. U svakodnevnom životu čujemo i čitamo s koliko se sadizma i strasnog užitka, do prijezira, govori o mučenjima i drugim neugodnim događanjima. Učestali slogan "Praštati DA, ali zaboravljati NE!" upućuje na osjećaj zabrinutosti u budućnosti.

Slogan se doima humano i zavodljivo, ali i to je krnja etička stepenica. Naime, ovdje se stoljećima nešto zloćudno "pamtilo", a praštanje značilo odgađanje revanšizma čekalo se vrijeme i odgađalo "poravnanje računa". Načela "krvi i tla", "krvne osvete" i "naplate zaostalog duga" nisu iščezla iz mentaliteta svijesti i povijesnog pamćenja. I ova u optjecaju retorička fraza "oprašati", ali "ne zaboravljati" ima istu funkciju kao i odgađanje revanšizma iz prošlih vremena. I u ovom ideološkom bloku mržnja ima posebnu funkciju. U nemoći da se "dug naplati" i "šteta nadoknadi", a prošlost nije zaboravljena, sve se pretvara u mržnju. Mržnja premošćava nemoć djelovanja i želju za revanšizmom. Mrziti je moguće, nevidljivo, nekažnjivo i teško raspoznatljivo kada je u pitanju kolektiv. U našem slučaju nije u pitanju mržnja zbog poraza u nekom nedavnom ratu ili zbog okupacije i terora neke strane zemlje, osvajača. Nije u pitanju ni rat u kojem se jednom gubi, drugi put dobiva, kao što je slučaj s ratnim iskustvom i tradicijom u Europi, gdje se uvijek otimalo, okupiralo, vraćalo i bilo okupirano naizmjenično. Nije, dakle, klasični resantiman, osveta ili revanš. Ovdje se *mržnja* akumulirala dugo, stigla na "kotačima historije" i zapravo pokazala da ništa nije ni zaboravljeno ni oprošteno.

Ni konfesija u našem prostoru nije isto što je po etimonu i po supstancijalno određenoj definiciji. Religija (konfesija) je *stožer* svakog političkog *ustroja*, ona je

etnički postulat zajednice, ali u našem duhovnom prostoru i više od svega tog. Kmet, raja pod različitim okupacijama, iz statusa polurobova nije imala drugog utočišta osim pod skutove konfesije (crkve). *Identifikacija* sa svojom vjerom čovjeka u nemoći čini sigurnijim u osjećaju zaštićenosti, pa makar i spiritualnom moći. Vjera nema poseban svoj *kod* ili znakovlje "krvne grupe" kao što to imaju sve druge ovozemaljske organizirane sile i socijalne skupine. Tako se sve prelamalo kroz tu prizmu. Zapravo, religija je bila i ostala paradigma kulture a ne mržnje. Inače je poznato da u vrijeme "cvjetanja nacionalnog duha" i "revolucionarnog nacionalizma", odnosno u vrijeme konsolidacije i oblikovanja malih i nezaštićenih nacija, nacija je središnji problem. Nema sumnje, sve *tri* nacionalne skupine su potražile pomoć i podršku svoje konfesije. U tom kolopletu i *mržnja* se očitovala u posve specifičnom obliku.

V. Specifičnosti mržnje

U čemu je *misterija* ove specifične supstance mržnje? *Prvo*, mržnja je podmukla i za dijagnosticiranje teško spoznatljiva i teško izlječiva kolektivna *bolest*. Mržnja koja nema vanjske manifestacije sve dok je u latentnom stanju, može, upravo onako kako je opisuje I. Andrić, biti "uspavana" i čekati na svoje vrijeme i sazrijevanje uvjeta da se iz pasivnog stanja preoblikuje i demistificira u aktivno i tek tada pokazati svoju rušilačku moć u obličju vulkanske erupcije. To se upravo dogodilo u našem slučaju.

Drugo, mržnja s ovom supstancom se samoreproducira i tijekom povijesti akumulira negativnu energiju, jer se sve pohranjuje u memoriju, urezuje u povijesno pamćenje.

Treće, mržnja inače nije *kažnjiva* jer se u pasivnom stanju ne može dokazati, ali nije moralno ili pravno kažnjiva nikada. Naprotiv, ovaj "soj" mržnje je *visoko* rangiran u vrijednosnim sustavima kolektivna, posebice *vjere* i *nacije*. Kada mržnja o kojoj raspravljamo pređe u aktivno stanje, subjekti mržnje se više ne skrivaju, nego mržnjom očituju stupanj identifikacije s kolektivom i manifestiraju žrtvovanje osobnih interesa kolektiva. Mrziti *ine* (druge) zbog nacije (kolektiva) nije *griješ* ni na nebu ni na zemlji, jer se tako žrtvuje za vjeru i kolektiv (skupinu), entitet ili naciju. U ovom ratu se isto tako potvrdilo kolika je moć mržnje, pogotovu one fanatične, i još više one čiju paradigmu čini patološka priroda individue.

Četvrto, još su stari *Latini* istaknuli čuvenu misao da je vjerska mržnja najteži oblik mržnje uopće, a kasnije je povijest tu veliku misao potvrđivala sukcesivno. U našem slučaju, konfesije su uspijevale neutralizirati vjersku mržnju i fanatizam, pa i vjersko bjesnilo nije nalazilo uporište u konfesionalnim hijerarhijama. Međutim, kada su sile izvan vjere aktivirale tektonsku energiju mržnje, nitko je više nije imao snage obuzdati, zaustaviti ili održati pod nadzorom

Peto, teško je ustvrditi gdje su usidreni korijeni ovakve mržnje i kakve su naslage nastale tijekom stoljeća. Dakle, po našem uvjerenju, *teza*, makar je zastupao i veliki intelektualni autoritet, da je mržnja utemeljena u mentalitetu, dakle, refleksija genetskog u bosanskom čovjeku, nije utemeljena i teško da ju je moguće braniti. Ona se preoblikovala iz historijskog pamćenja u socijalnu i kulturološku zbilju, dakle, stečena i društveno uvjetovana.

Šesto, začuđujuća je i *brzina* kojom se mržnja preoblikovala iz potencije u kinetičko stanje. Preko noći je razrušila čitav sustav *etičkih* vrijednosti i uspostavila novi. Brzinom munje je razorila sve naše iluzije i letargijske samoobamne i ispredene priče o našoj međuvjerskoj i međunacionalnoj *idili*.

Trijumf mržnje je bio doveden do kraja, iracionalna energija je nadvladala razum, posumračena moć mržnje je oborila sve etičke norme, čitavu tradiciju kakva se ovdje stoljećima utemeljivala i konsolidirala. Sve je, kao u "općem potopu", nestalo.

Zaključak se nameće logički s jedne strane, ali još važnije empirijske činjenice podupiru tvrdnju i tezu da je *rat* u Bosni i Hercegovini dobio obilježje vjersko - etničkog sukoba čiju je paradigmu činila mržnja kao generator i unutarnja pogonska energija. Niti jedna druga, racionalna ili iracionalna, pa ni prirodna sila ne bi bila tako zastrašujuće rušilačka i demonski morbidna i nehumana. Mržnja se očitovala kao izopačenje ljudskog duha i antičovječnog moralnog sklopa.

Mrziti u ratu razumije se samo po sebi, ubijati i rušiti također, pa i primjene metoda koje graniče s ludilom. Uostalom, u svakom vojnom udžbeniku u proslavu se ističe kao vrhunsko načelo: "Neprijatelja treba mrziti" i to tako intenzivno da njegovo ubijanje ima efekt zadovoljstva i naslade. No to je mržnja postrojenih vojnika gdje vlada načelo "tko će koga prije", jer "ako ne ubijaš, bit ćeš ubijen". Međutim, mržnja što je rasvjetljujemo ima drugi smisao. Ovdje su moćni nad nemoćnim, naoružani nad golorukim, zaštićenih nad nezaštićenim, organizirani nad neorganiziranim itd.

Kad već spominjemo Andrićevo *Pismo iz 1920.*, čini se da je nužno, bar u skici, naznačiti najvažnije reminiscencije koje smo zapamtili. Zato postoje razlozi. Prije svega radi onih koji na *Pismo* nisu obraćali pozornost ili nisu imali prigodu pročitati "poruke i pouke" Andrićeva junaka *Maxa Lewenfelda*. Još je, dakako, važnije pokušati, usporedbom, utvrditi je li i koliko Andrić bio na tragu istine. Kazano jednostavnije, koliko je praksa *rata*, pa i kasnije, koincidirala s Andrićevom *vizijom* duhovne, posebice mentalne, strukture bosanskog čovjeka. Još preciznije, koliko se mržnje, te supstance, manifestno iskazalo na djelu?

Najzad, da rasvijetlimo i pitanje nije li taj "dugo čekani čas", kojeg mržnja očekuje tako dugo, stigao i kucnuo početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća? Stoje li "stvorene pretpostavke", o kojima također Andrić govori, da se *mržnja* pokrene iz "ukrućenog" i "uspavanog" stanja i preobrati u rušilačku energiju tako zastrašujućih dometa?

Susret s tom vrstom mržnje, rekosmo, ravan je susretu sa samom smrću, a "Priznati prisutnost smrti (mržnjom) ne znači proučavati kulturu smrti (mržnje), već na smrt (mržnju) odgovoriti tehnikama izazova", kaže Umberto Ecco. "Da bi se došlo do spoznaje, treba sudjelovati u aktivnostima koje preobražavaju stvarnost", kategoričan je veliki um Ecco.

Sada imamo dovoljno razloga da problem stavimo u *fokus* naših promišljanja, jer se više ne može jednostavno reći: "To je osobno iskustvo onog intelektualca, to je proizvod pjesničke imaginacije, ili priča bez utemeljenja, zasnovana na ekscesima i slučajnostima." Bolest je metastazirala i poharala efektnije nego Kamijeva kuga.

Andrić nam preko svog "glasnogovornika" priča *sablasno* mirno, najprije o vrlinama bosanskog čovjeka, o njegovoj mirnoći i razumijevanju drugih, a odmah

potom sručuje čitavu lavinu užasnih *stigma*, tvrdnji i ocjena koje zastrašuju. Bosanski čovjek nije svjestan mržnje koja živi u njemu, kategoričan je autor i nastavlja: "Bosanska mržnja postaje osamostaljena snaga ... i sama u sebi nalazi svoju svrhu ... Kao *rak* u organizmu troši i izjeda sve oko sebe, na kraju i samu sebe", priča autor u stilu liječnika koji dijagnosticira i opisuje kao čovjek izoštrena opažanja i iskustva. Ta mirnoća s kojom posredovanjem glasnogovornika Andrić priča, izaziva mučninu. Kako da se ne zapitamo: Je li moguće da pripadamo tom mentalnom sklopu, toj razini svijesti i tom sklopu kulture? Je li moguće da tako dugo živimo u takvoj duhovnoj *pervverziji*, a da toga nismo ni svjesni? Moguće je Andrića optužiti za izopačenost mišljenja, ali nas istodobno praksa *rata* upozorava da ne žurimo s osudama i zaključcima. Pomisao da je *rat* uveliko potvrdio mnoge ocjene i da je bio na tragu istine još više izaziva konsternaciju i *inhibiciju* naj snažnijeg intenziteta. Ima zastarjelih i duboko ukorijenjenih nepravdi i zloupotreba koje samo bujice mržnje i gnjeva mogu iščupati i otplaviti, osmišljava Andrić funkciju "njegove mržnje". "Ona je oruđe nagona za uništenje i samouništenje" i zaključuje: "Da, Bosna je zemlja mržnje".

Autor mržnju nalazi u dubinama, u stanju čekanja: "Neprozirne dubine olujne mržnje, čitavi uragani sapetih, zbijenih mržnji, koje sazrijevaju i čekaju svoj čas" "Između vaših ljubavi i mržnje odnos je isti" kaže Lewenfeld Andriću. Kako da se ne upitamo nije li blizu istine "da trajno živimo na slojevima eksploziva". Ovdje tlačitelji ne samo da tlače, kao i svi drugi tlačitelji, nego *tlačenog* mrze, a njih "potlačeni stotruko više" kaže Lewenfeld i dalje govori kako je bosanska mržnja "nasljedna", "neizlječiva", te "da sve prikriva lažnom građanskom učtivosti, mudrim varanjem i sebe i drugih". Autor zaključuje da je sve što volimo negdje iza "stotinu rijeka i planina", a mrzimo sve što je blisko, na dohvatu, "s druge strane avlijskog zida". Na kraju Andrić napominje da se u Bosni mrziti mora, jer: "U zemlji kao što je sadašnja Bosna, onaj ko ne umije ili, što je još više i teže, onaj koji svjesno neće da mrzi, uvijek je pomalo tuđin i izrod, a često i mučenik". Kao spasenje iz tog paklenog kruga mržnje Andrić nas poučava da je moguće prihvatiti jedino "drevno latinsko pravilo" po kojem je jedini spas u bijegu ... "Non est salus nisi in *fuge*", dakle u bijegu je izlaz! Razumljivo, Andrić se "iskupljuje" tvrdnjom da će "prije prihvatiti da bude žrtva mržnje nego da mrzi", ali za nas je to slaba utjeha. I mi možemo, sada kao i ranije, reći NE, neću da prihvatim niti jedan sud i tvoju konfiguraciju specifične bosanske mržnje. Mogu suprotstaviti čitav arsenal *argumenata* i povijesnih dokaza koji govore suprotno. Na kraju krajeva, neću gledati sliku o sebi s tolikim morbidnim nalijepljenim *stigmama*, zapravo sličiti na antropološko, genetsko i etničko ništavilo! Što kazati u trenutku kada se, na naše oči, zbog opake bolesti mržnje bježi masovno, kako kaže Andrić, "bježe čisti ljudski karakteri", bježe bez iluzija na povratak? Događanja u ratu i manifestacije *mržnje* iz životne prakse jezivo nas podsjećaju na profil mržnje kakvu nam Lewenfeld objašnjava. Najprije, teško da je itko mogao naslutiti tako uragansku brzinu očitovanja. Zatim, nije bilo moguće naslućivati takvu destruktivnu moć mržnje. Nismo mogli naslućivati ni gdje je njezino sidrište, a niti njezinu eventualnu *funkciju* kada prelazi u aktivno stanje.

Iz Andrićeve priče zabilježiti ćemo još dvije zanimljivosti, a riječ je, dakako, o funkcijama *mržnje*. Naime, koliko god da izbjegavamo dovoditi ovaj oblik mržnje u izravnu vezu s religijom, Andrić upozorava da to nije moguće. Mi smo se već odredili

da je konfesija u ovom ratu (zlo)upotrijebljena; objektivno, sve strane u sukobu su se nastojale identificirati s konfesionalnim organizacijama bez volje i pristanka crkvenih hijerarhija i na taj način je vjera postajala funkcija nacionalizma. Međutim, Andrić mržnju dovodi u izravnu vezu s religijom i to na specifičan način. Zapravo, Andrić vjersku mržnju pretpostavlja i kaže: "Jazove između *vjera* samo mržnja može premostiti". Uostalom, njegov junak čitav problem svodi na sukob različitih vjera. Pretpostaviti je da je imao na umu sinonimno značenje s nacijom. Dakle, mržnja u toj interpretaciji ima funkciju transcendirajuće moći, mrzeći je moguće opstojati jednima uz druge jer ih mržnja prazni. Osim ove funkcije, po Andriću, mržnja ima moć izazivanja *katarzi*.

Na kraju možemo sve poruke odbaciti ili prihvatiti, ali mi smo se već susreli s mržnjom u najsurovijoj formi. S mržnjom se susrećemo svakodnevno, ali je pitanje kako se s tom okrutnom bolesti obračunavati? Kako joj se suprotstaviti ili liječiti uzroke? Njezin galopirajući razvoj prerasta u opasnost da postane ne samo endemska nego i neizlječiva zaraza. Sudeći prema onome što je već do sada reproducirala i po spoznaji o kakvoj se rušilačkoj sili radi, to će biti naš *izazov* narednog stoljeća, a ne mazohistička *katarza* što mrzimo ili što smo kadri mrziti i *pamtiti* i cinično frazirati o "opraštanju". "Da bismo upoznali ukus jedne kruške, treba je preobraziti žvakanjem", ističe Umberto Ecco. Bijeg i traženje u "fugi" spasa, te odgađanje i zatvaranje očiju pred zbiljom nije stil življenja, ni umni ni hrabri. Subjekti mržnje u vampirskoj odori nam defiliraju i već su danas eshatološki "jahači apokalipse".

U Bosni i Hercegovini nakon iznudenog *mira* još je uvijek sve upitno i zamršeno tako da samo *deus ex machina* može pokušati izvršiti rasplet. Niti na jedno pitanje nema odgovora koji bi izdržao kritiku i protivnu argumentaciju. Razumljivo, rano je za znanstvenu raščlambu jer je sve pod pritiskom svježih događanja. Mi ćemo izostaviti problem *uzroka* tako okrutnog našeg udesa, jer to pretpostavlja svestranu elaboraciju i valjanost argumenata do kojih je teško doći. Nas ovdje, u obličju *eseja*, zanimaju dva temeljna pitanja:

Prvo, o kakvom se *ratu* radi i u čemu je njegov historijski novus kojim se razlikuje od ratova poznatih u historiji ratovanja?

Drugo, koje su socijalne sile i pokretačke rušilačke energije izronile iz naslaga historijskog iskustva i poslužile kao pogonska energija ratnicima da ratuju na tako izopačen, morbidan i okrutan način?

Na prvo pitanje smo, u skici, naznačili koje su sve *teze* i tvrdnje u optjecaju, a bave se pokušajima *definiranja* rata i njegove unutarnje supstancijalne sadržine. Nama se nametnuo dojam da su se oblikovale *teze* ili političke doktrine:

- prva, najpoznatija je teza da je u pitanju klasična i tradicionalna agresija;
- druga, da je očito na djelu tipičan oblik građanskog rata;
- treća, da je *rat* u BiH refleksija balkanskog sindroma;
- četvrta, rat u Bosni i Hercegovini je posljedica međunarodne zavjere i to velike strategije i projekta velikih sila;
- peta, rat u BiH "predigra" je mogućeg budućeg sukoba civilizacije;
- šesta teza istupa s tvrdnjom da Bosna i Hercegovina nije mogla preživjeti raspad ideoloških sustava, zatim raspad nadnacionalnog imperija SSSR-a, a pogotovu nije mogla preživjeti "smrt" i odlazak u historiju ex Jugoslavije!

Naš zaključak je da je u svakoj od ovih tvrdnji, teza ili doktrinarnih ideologija postoji "zrno istine". Međutim, mi smo se opredijelili za, uvjetno rečeno, *empirijsku* definiciju, po kojoj je rat u BiH imao sva obilježja i *stigme* vjersko - etničkog rata. U bih. ratu se nije osvajalo, nego *ubijalo* i rušilo. Kriterij raspoznavanja, selekcije izbora ciljeva je bio, reklo bi se, isključivo vjerski i etnički, odnosno nacionalni. Ubijalo se prema *imenu i prezimenu* i rušilo prema vjerskim i nacionalnim obilježljima.

Na drugo pitanje smo, također, imali drukčije odgovore od retoričkih ili iz teza u optjecaju. *Mržnja* je, po našem mišljenju, u ovom duhovnom prostoru izronila iz historije, probuđena i otopljen iz povijesne zamrznutosti i silinom erupcije rušila sve sustave vrijednosti, sva etička univerzalna ili tradicionalna načela pa i načela religije. U elaboraciji smo obratili pozornost na čuveni tekst nobelovca Ive Andrića koji definira posebnu vrstu bosanske mržnje.

Summary

Our conclusion is that in each of the above assertions or doctrinal ideologies there is a "grain of truth". However, we have decided for, hypothetically speaking, the EMPIRICAL definition, by which the war in Bosnia had all the characteristics and stigmata of a religious/ethnic war. The B&H war was not a war of conquest, but rather a war of killing and destruction. The identification criterion, the selection of objectives were, one could well say, exclusively ethnic ones. One was killing by NAME and SURNAME, and destroying by religious and ethnic labels.

Our answer to the second question was also different from rhetorical ones or from the theses in circulation. In our opinion, it was HATRED that emerged here from history, woken up and melted out of the historical freeze, and, with the vehemence of eruption, went about destroying all system values, all universal ethic and traditional principles, even the principle of religion. In the paper we elaborated the famous text of our Nobel Prize winner, Ivo Andrić, who defines that special kind of Bosnian hatred.